

XVIII

a m ž i a u s
studijos

9

LIETUVOS

Didžioji Kunigaikštystė

Parlamentarizmas. Konstitucija. Visuomenė

LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS

XVIII

a m ž i a u s
studijos

9

LIETUVOS

Didžioji Kunigaikštystė

Parlamentarizmas. Konstitucija. Visuomenė

Sudarytoja

RAMUNĖ ŠMIGELSKYTĖ-STUKIENĖ

Lietuvos istorijos
institutas

Vilnius
2023

XVIII amžiaus studijos | Eighteenth-Century Studies

Recenzuojamas tęstinis mokslo leidinys, leidžiamas nuo 2014 m. | Peer-reviewed journal published since 2014.

Redakcinė kolegija | Editorial Board

Pirmininkė | Editor-in-Chief

Prof. dr. Ramunė ŠMIGELSKYTĖ-STUKIENĖ

Lietuvos istorijos institutas

Atsakingasis sekretorius | Editorial Secretary

Dr. Adam STANKEVIČ

Lietuvos istorijos institutas

Dr. Lina BALAIŠYTĖ

Lietuvos kultūros tyrimų institutas

Prof. dr. Richard BUTTERWICK-PAWLIKOWSKI

Londono universiteto koledžas | University College London

Prof. habil. dr. Jolanta GELUMBECKAITĖ

Frankfurto prie Maino Goethe's universitetas | Goethe-Universität Frankfurt am Main

Doc. dr. Liudas GLEMŽA

Vytauto Didžiojo universitetas

Doc. dr. Robertas JURGAITIS

Vytauto Didžiojo universiteto Švietimo akademija

Prof. habil. dr. Janina KAMIŃSKA

Varšuvos universitetas, Pedagogikos fakultetas | Uniwersytet Warszawski, Wydział Pedagogiczny

Doc. habil. dr. Ilja LEMEŠKIN

Praho Karolio universitetas, Baltistikos centras | Univerzita Karlova v Praze

Habil. dr. Andrej MACUK

Lenkijos mokslų akademijos Tadeuszo Manteuffelio Istorijos institutas |

Instytut Historii im. Tadeusza Manteuffla Polskiej Akademii Nauk

Prof. habil. dr. Dariusz ROLNIK

Katovicų Silezijos universitetas | Uniwersytet Śląski w Katowicach

PD habil. dr. Christiane SCHILLER

Berlyno Humboldtų universitetas | Humboldt-Universität zu Berlin

Dr. Gintautas SLIESORIŪNAS

Lietuvos istorijos institutas

Dr. Asta VAŠKELIENĖ

Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas

Prof. habil. dr. Andrzej B. ZAKRZEWSKI

Varšuvos universitetas, Teisės istorijos institutas | Uniwersytet Warszawski, Wydział Prawa i Administracji

Knygos leidybą pagal „Valstybinę lituanistinių tyrimų ir sklaidos 2016–2024 metų programą“ finansavo

Lietuvos mokslo taryba (sutarties Nr. S-LIP-23-7)

Sponsored by the Research Council of Lithuania

Svetainė internete | Website <http://www.istorija.lt/journals/xviii-amziaus-studijos/>

Redakcinės kolegijos adresas | Contact address

Lietuvos istorijos institutas

Tilto g. 17, 01101 Vilnius, Lietuva

El. paštas smigelskyte.stukiene@gmail.com

Bibliografinė informacija pateikiama Lietuvos integralios bibliotekų informacinės sistemos (LIBIS) portale biblioteka.lt

© Sudarymas, Ramunė Šmigelskytė-Stukienė, 2023

© Straipsnių autoriai, 2023

© Lietuvos istorijos institutas, 2023

ISBN 978-609-8314-33-5

ISSN 2351-6968

TURINYS

Pratarmė / *Ramunė Šmigelskytė-Stukienė* . . . 8
Foreword / *Ramunė Šmigelskytė-Stukienė* . . . 12

PARLAMENTARIZMO RAIDA

Andrzej Macuk

Sejmiki poselskie Wielkiego Księstwa Litewskiego za panowania
Augusta III . . . 18
Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės priešėiminiai seimeliai valdant
Augustui III. *Santrauka* . . . 47

Arnaud Parent

The Political Writers Louis-Antoine Caraccioli, Simon Linguet and John
Lind, and the 1772 Partition of the Polish-Lithuanian Commonwealth: A Step
Towards Awareness of a Common European Membership? . . . 49
Politikos rašytojai Louis-Antoine'as Caracciolis, Simonas Linguet, Johnas Lindas apie pirmąjį
Lenkijos ir Lietuvos valstybės padalijimą (1772 m.): žingsnis link bendros narystės Europoje?
Santrauka . . . 73

Andrzej Stroynowski

Wkład reprezentacji Wielkiego Księstwa Litewskiego w dorobek sejmów
grodzieńskich 1784 roku . . . 74
Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės atstovų indėlis į 1784 m. Gardino seimo
teisėkūrą. *Santrauka* . . . 92

Dorota Dukwicz

Przemiany systemu rosyjskiej dominacji w Rzeczypospolitej na przełomie
lat 60. i 70. XVIII wieku . . . 93
Rusijos dominavimo Respublikoje sistemos pokyčiai XVIII a. 7–8-ojo dešimtmečių
sandūroje. *Santrauka* . . . 103

KETVERIŲ METŲ SEIMO VEIKLA

Adam Stankevič

Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės bajorų teismų reforma
Ketverių metų Seime . . . 106
The Four-Year Sejm's Reform of the Courts of the Nobility in the Grand Duchy
of Lithuania. *Summary* . . . 128

Paweł Zając OMI

Stolica Apostolska a *Kodeks* Zamoyskiego – Refleksje Nuncjusza
Archettiego na marginesie sporu o reformę Rzeczypospolitej
w latach 1778–1780 . . . 129
Apaštališkasis sostas ir *Zamoyskio kodeksas* – nuncijaus Giovannio Andrea Archetti refleksijos
ginčų dėl Abiejų Tautų Respublikos reformos kontekste 1778–1780 metais. *Santrauka* . . . 144

Ewa Zielińska

Działalność hetmana wielkiego koronnego Franciszka Ksawerego Branickiego w pierwszych miesiącach obrad Sejmu Wielkiego w świetle korespondencji Stanisława Augusta z Filippo Mazzeim . . . 145

Lenkijos didžiojo etmono Pranciškaus Ksavero Branickio veikla Kerverių metų seime remiantis Stanislovo Augusto ir Filippo Mazzei korespondencija. *Santrauka* . . . 155

1791 M. GEGUŽĖS 3 D. KONSTITUCIJA

Andrzej Zakrzewski

Falszywe pierwszeństwo *Ustawy rządowej* z 1791 roku . . . 158

Netikras 1791 metų Valdymo įstatymo pirmumas. *Santrauka* . . . 168

Robertas Jurgaitis

Įstatymų leidžiamoji valdžia Abiejų Tautų Respublikos 1791 m. gegužės 3 d. konstitucijoje: reformos kryptys ir ribų išgryninimas . . . 169

Legislative Power in the Constitution of 3 May 1791 of the Commonwealth of Both Nations: Directions of the Reform and Elucidation of Boundaries. *Summary* . . . 188

Richard Butterwick

Zaręczenie Wzajemne Obojga Narodów. Analiza języka politycznego . . . 190

Abiejų Tautų tarpusavio garantijų įstatymas. Politinės kalbos analizė. *Santrauka* . . . 203

Ramunė Šmigelskytė-Stukienė

Abiejų Tautų tarpusavio garantijų įstatymas 1791 metų masinėje komunikacijoje . . . 204

The Law of Mutual Assurance between the Two Nations in Mass Communication in 1791. *Summary* . . . 223

KONSTITUCIJA IR VISUOMENĖ

Rūta Janonienė

Maliatyčių bažnyčia kaip katalikų vienybės simbolis . . . 226

The Church of Maliatsichy as a Symbol of Catholic Unity. *Summary* . . . 246

Ewa Kula

Projekty wychowania obywatelskiego młodzieży w dokumentach

Komisji Edukacji Narodowej, poprzedzających wydanie *Ustaw* z [1781]

1783 roku . . . 247

Jaunimo pilietinio ugdymo projektai Tautinės edukacinės komisijos dokumentuose iki 1783 m. [1781 m.] Nuostatų paskelbimo. *Santrauka* . . . 260

Joana Vitkutė

Kasdienos dalyviai ir valstybės ateities kūrėjai: vaiko vaizdinys Pranciškaus Smuglevičiaus kūryboje . . . 261

The Participants of Everyday and the Creators of the Future of the State: The Image of the Child in the Works of Franciszek Smuglewicz. *Summary* . . . 288

Janina Kamińska

Środowisko Szkoły Głównej Wielkiego Księstwa Litewskiego

a Konstytucja 3 Maja ... 290

Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės Vyriausiosios mokyklos bendruomenė ir Gegužės 3 d. konstitucija. *Santrauka* ... 300

Lina Balaišytė

Apie ką kalbėjo Konstitucijos šventės? „Švelniosios revoliucijos“ epochos išskilmės ir jų dekoracijos ... 302

What did the Constitutional Festivals Talk about? The Celebrations and their Decorations in the Epoch of the ‘Gentle Revolution’. *Summary* ... 320

Katarzyna Buczek

Uroczystości związane z uchwaleniem i pierwszą rocznicą Konstytucji 3 Maja w szkołach Wielkiego Księstwa Litewskiego ... 322

Gegužės 3 d. konstitucijos priėmimas ir jos metinių minėjimas Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės mokyklose. *Summary* ... 339

Danuta Kowalewska

Konstytucja 3 Maja w polskiej kulturze współczesnej ... 340

Gegužės 3 d. konstitucija šiuolaikinėje Lenkijos kultūroje. *Santrauka* ... 356

PUBLIKACIJA

Juozapo Albino Herbačiausko laiškas Augustinui Janulaičiui dėl 1791 m. gegužės 3 d. konstitucijos pirmojo vertimo į lietuvių kalbą.

Robertas Jurgaitis ... 358

RECENZIJOS IR ANOTACIJOS

Richard Butterwick. *1791 m. gegužės 3 d. konstitucija. Abiejų Tautų Respublikos testamentas*, Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2021. – 178 p. ISBN 978-609-8183-86-3.

Ramunė Šmigelskytė-Stukienė ... 364

Kad Tėvynė gyvuotų. Lietuva ir Lenkija 1791 m. konstitucijos epochoje: tarptautinės parodos katalogas, 2021 m. spalio 19 d. – 2022 m. sausio 16 d., Nacionalinis muziejus Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės valdovų rūmai [Vilnius] / *O dobro Ojczyzny. Litwa i Polska w epoce Konstytucji 3 maja / To Keep the Homeland Alive. Lithuania and Poland in the Epoch of the 1791 Constitution*, sudarytojos Ramunė Šmigelskytė-Stukienė, Gintarė Džiaugytė-Burbulienė (serija *Lietuvos didžiųjų kunigaikščių rūmų parodų katalogai*, t. XXXII), Vilnius: Nacionalinis muziejus Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės valdovų rūmai, 2022. – 600 p. ISSN 2351-7115, ISBN 978-609-8061-75-8. *Tomas Vaitkus* ... 367

Asmenvardžių rodyklė ... 370

Vietovardžių rodyklė ... 384

PROJEKTY WYCHOWANIA OBYWATELSKIEGO MŁODZIEŻY W DOKUMENTACH KOMISJI EDUKACJI NARODOWEJ, POPRZEDZAJĄCYCH WYDANIE *USTAWZ* [1781]* 1783 ROKU

EWA KULA

Uniwersytet Jana Kochanowskiego w Kielcach

Komisja Edukacji Narodowej była, jak pisał przed laty Zygmunt Kukulski, najwspanialszym czynem, na jaki zdobyła się Polska w okresie upadającej niepodległości państwowej¹.

Adnotacja. Zadanie modernizacji państwa i społeczeństwa uwzględniała w swoich założeniach Komisja Edukacji Narodowej. Dla działaczy państwowych, jakimi byli członkowie Komisji, znaczenie oświaty i wychowania dla interesów państwa było oczywiste. Między innymi Ignacy Jakub Massalski interesował się oświatą ludu, a Adam Kazimierz Czartoryski był komendantem Szkoły Rycerskiej w Warszawie. Pod wpływem zachodnioeuropejskich prądów oświeceniowych, ale także własnych doświadczeń, Komisja postawiła za cel wychowanie dobrego człowieka i obywatela, syna ojczyzny. Tak sformułowane cele, zanim zamieszczone zostały w Ustawach Komisji Edukacji Narodowej dla stanu akademickiego i na szkoły w krajach Rzeczypospolitej przepisane z 1783 r., pojawiały się w dokumentach, opracowanych i ogłoszonych w latach poprzedzających opublikowanie wspomnianych Ustaw. Mowa tutaj o Uniwersale z 24 X 1773 r., Przepisie Komisji Edukacji Narodowej na szkoły wojewódzkie [1774 r.], Przepisie dla rektorów szkół [1774 r.], Otwarcium Towarzystwa do Ksiąg Elementarnych (protokół z 7 marca 1775), Obwieszczeniu od Komisji Edukacji Narodowej względem napisania książek elementarnych do szkół wojewódzkich 28 VII 1775 r., Obowiązkach studenckich przez pytania i odpowiedzi, autorstwa A. K. Czartoryskiego (Warszawa 1775) oraz o Powszechnych dla konwiktu ubogiej szlachty ustawach czyli przestrogach [1776–1777]. Zawarte w tych dokumentach elementy wychowania

* *Ustawy Komisji Edukacji Narodowej dla stanu akademickiego i na szkoły w krajach Rzeczypospolitej przepisane* wydane zostały w 1783 roku jako tekst obowiązujący. Wcześniej, w 1781 roku zostały, jako *Projekt*, przekazane szkołom w celu przetestowania przydatności tych przepisów w praktyce. Nawet jeśli występują pewne różnice w obydwu redakcjach, to datą przełomową, którą należy przyjąć jako cezurę otwierającą nowy etap w dziejach Komisji, jest rok 1781. Wyznacza tę datę prawo wewnętrzne, uchwalone przez Komisję i regulujące całość zagadnień szkolnych. Kalina Bartnicka, Katarzyna Dormus, Agnieszka Wałęga, *Komisja Edukacji Narodowej 1773–1794*, cz. I: *O Komisji – Wprowadzenie*; cz. II, *Wybór tekstów źródłowych*, oprac. Jarosław Kurkowski, Adam Sowiński, Warszawa: Wydawnictwo Instytut Historii Nauki PAN, 2018, p. 81.

1 *Pierwiastkowe przepisy pedagogiczne Komisji Edukacji Narodowej z lat 1773–1776*, wydał i wstępem opatrzył Zygmunt Kukulski, Lublin: Nakładem Lubelskiego Komitetu Obchodu 150-tej rocznicy ustanowienia Komisji Edukacji Narodowej i zgonu St. Konarskiego, 1923, p. XI.

obywatelskiego młodzieży były jednym z ważniejszych i ciekawszych osiągnięć polskich reformatorów oświaty.

Słowa kluczowe: Dokumenty Komisji Edukacji Narodowej, wychowanie obywatelskie, wychowanie patriotyczne.

Zadanie modernizacji państwa i społeczeństwa uwzględniała w swoich założeniach Komisja Edukacji Narodowej. Dla działaczy państwowych, jakimi byli członkowie Komisji, znaczenie oświaty i wychowania dla interesów państwa było oczywiste. Między innymi biskup wileński książę Ignacy Jakub Massalski interesował się oświatą ludu, a książę Adam Kazimierz Czartoryski był komendantem Szkoły Rycerskiej w Warszawie.

Do pierwszego rozbioru Rzeczypospolitej szlachta wychowywana była przez jezuitów i częściowo przez pijarów. Monopol szkolny jezuitów został nieco osłabiony w wyniku powołania w 1588 roku szkół, które podporządkowano Akademii Krakowskiej oraz w konsekwencji osadzenia w Polsce pijarów w 1642 roku. Od przyjazdu królowej Ludwiki Marii do Warszawy w 1646 roku dwór pełnił rolę propagatora języka, kultury, mody i obyczaju francuskiego, co arystokracja przyjmowała w coraz większym stopniu. Francuski nurt w wychowaniu i szkolnictwie zaznaczył się wyraźnie po sprowadzeniu przez Ludwikę Marię francuskich zgromadzeń zakonnych, tj. Sióstr Miłosierdzia, wizytek i misjonarzy, zaś Maria Kazimiera sprowadziła Sakramentki. Zgromadzenia te oddawały się pracy misyjnej, charytatywnej i nauczycielskiej. Pierwsze wizytki i szarytki były Francuzkami. Program nauczania dziewcząt kładł nacisk na naukę języka francuskiego, a pensje prowadzone były w duchu kultury francuskiej. Natomiast misjonarze z czasem przejęli z rąk jezuitów i kleru świeckiego większość seminariów duchownych w Polsce². W XVII oraz w pierwszej połowie XVIII wieku wzory francuskie przyjmowane były raczej bezkrytycznie. Za panowania Stanisława Augusta Poniatowskiego, podczas wielkich reform szkolnych w Rzeczypospolitej, opartych na wzorach francuskich i w pewnym stopniu niemieckich, akcentowano również cele narodowe i patriotyczne, służące naprawie państwa.

Do chwili powstania Komisji Edukacji Narodowej wychowanie w Rzeczypospolitej było zatem niemal wyłącznie domeną Kościoła katolickiego. Głównym celem działalności pedagogicznej Kościoła było wszechstronne wychowanie religijne, które akcentowało wyrobienie intelektu.

Kasata zakonu jezuitów przez papieża Klemensa XIV przyśpieszyła zmiany koncepcji dotyczących edukacji, przed którymi stawiano zadania wychowania Polaka – obywatela, co w rezultacie miało przyczynić się do naprawy Rzeczypospolitej.

2 Stanisław Litak, Francuski nurt w wychowaniu i szkolnictwie w Polsce w XVII i XVIII w., in: *Ecclesia Posnaniensis. Opuscula Mariano Banaszak septuagenario dedicata*, red. Feliks Lenort, Konrad Lutyński, Poznań: Uniwersytet im. Adama Mickiewicza, 1998, p. 139–148.

Pod wpływem zachodnioeuropejskich prądów oświeceniowych, ale także własnych doświadczeń, utworzona 14 października 1773 roku Komisja Edukacji Narodowej postawiła za cel wychowanie dobrego człowieka i obywatela, syna ojczyzny. W pierwszym okresie działalności Komisja zajęła się pracami organizacyjno-programowymi. Duch czasu żądał bowiem wiedzy rzeczowej, realnej, opartej na bezpośrednim oglądzie rzeczywistego świata. Nie *eloquentia* tylko *sapientia*, poznanie rzeczy w naturze i świecie ducha było celem nowej szkoły. Nie sposób przy tym pominąć wypowiedzi Jeana Jacques'a Rousseau, zawartej w *Uwagach o rządzie polskim* z 1772 roku, w której wskazując potrzebę wychowania przez państwo obywateli zdolnych do najwyższych poświęceń w obronie ojczyzny, zawarł znaną dzisiaj frazę, iż wychowanie winno nadać duszom obywateli kształt narodowy³.

Wśród wspomnianych doświadczeń własnych należy wymienić przede wszystkim działalność Collegium Nobilium oraz Szkoły Rycerskiej.

W założonej przez siebie szkole szlacheckiej Collegium Nobilium Stanisław Konarski rozwijał i umacniał zasadnicze według niego cechy dobrego obywatela Rzeczypospolitej, jakimi były wierność, szacunek i posłuszeństwo królowi, poszanowanie praw ojczyźnych, całkowita subordynacja urzędowi i władzom. Całą twórczość Konarskiego przenikała troska o ojczyznę, obawy przed grożącym jej upadkiem, utratą swobód obywatelskich i wolności. Mówił w swoich utworach o konieczności starannego wychowania młodzieży pod względem religijno-moralnym i społeczno-politycznym. W swojej mowie wygłoszonej 21 września 1754 roku podczas uroczystości otwarcia nowego gmachu Kolegium, zatytułowanej *De viro honesto et bono cive ad ineunte aetate formando* (*Mowa jak od wczesnej młodości wychować uczciwego człowieka i dobrego obywatela*) podkreślił, że podstawową ideą jego systemu wychowawczego miało być kształcenie prawego człowieka i dobrego obywatela. Mowa ta, wygłoszona w obecności biskupów, senatorów, ministrów i innych dygnitarzy wyjaśniała, iż celem procesu wychowawczego ma być ukształtowanie młodego człowieka na uczciwego i dobrego obywatela. Szczególnie podkreślał znaczenie wychowania młodzieży szlacheckiej, gdyż w jej rękach będzie w przyszłości ster Rzeczypospolitej. Kwestii tej poświęcił też kilka ze swoich łacińskich wierszy, opublikowanych w zbiorze pt. *Opera lyrica* (Warszawa, 1767), a wśród nich odę *Vaticinium e Juventutis educatione de futura Republica*, gdzie wskazał na zależność przyszłości ojczyzny od wychowania młodzieży. Swoje wskazówki wychowawcze skierował do młodzieży w odzie *Ad Clarissimos Juvenes Collegii Nobilium Varsaviensis*, gdzie na pierwszym miejscu postawił religijność

3 „Właśnie wychowanie winno nadawać duszom kształt narodowy i tak kierować ich zapatrywania i umiłowania, by były patriotyczne przez skłonność, namiętność, konieczność wewnętrzną. Otwierając oczy, winno dziecię ujrzeć ojczyznę, i aż do śmierci winno tylko ojczyznę widzieć”, Jean Jacques Rousseau, *Umowa społeczna oraz Uwagi o rządzie polskim*, tłumaczył Bronisław Baczek [et al.], opracował i wstępem oraz przypisami opatrzył Bronisław Baczek, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1966, p. 201.

i uczciwość, a wczuwając się w sytuację polityczną Polski, kazał ponad wszystko przedkładać dobro i szczęście ojczyzny. Postulował też współdziałanie domu i szkoły w procesie wychowawczym⁴. Nauczycielom przykazywał:

Niech jak najczęściej, bezustannie wsączają w chłopców miłość ojczyzny, poszanowanie jej i najwyższe ku niej przywiązanie, tak aby już od dzieciństwa zaczęli pojmować, co to jest ta miłość ojczyzny, tak usilnie im zalecana, jak słodkie jest do niej przywiązanie, co winni są ojczyźnie, co zawsze dla ojczyzny czynić powinni, jak pilnie kształcić się na dobrych obywateli⁵.

Elementy wychowania moralnego i kształcenia patriotycznego zostały wprowadzone i znacznie rozszerzone także w Szkole Rycerskiej, pierwszej szkole świeckiej, założonej w 1765 roku przez króla Stanisława Augusta Poniatowskiego. Jej zadaniem było wychowanie wzorowych obywateli. Komendant Szkoły Rycerskiej, książę Adam Kazimierz Czartoryski, opracował podręczniki *Katechizm rycerski* oraz *Definicje różne*, w których nacisk został położony na naukę moralną połączoną z nauką prawa natury i narodów, a hasłami naczelnymi były Bóg, ojczyzna i cnota⁶.

Kierując się powyższymi przykładami Komisja sformułowała cele kształcenia, które, zanim zamieszczono je w *Ustawach Komisji Edukacji Narodowej dla stanu akademickiego i na szkoły w krajach Rzeczypospolitej przepisane* z 1783 roku, pojawiały się w dokumentach, opracowanych i ogłoszonych przez Komisję Edukacji Narodowej w latach poprzedzających opublikowanie wspomnianych *Ustaw*. Mowa tutaj o *Uniwersale* z 24 października 1773 roku, *Przepisie Komisji Edukacji Narodowej na szkoły wojewódzkie* [1774 r.], *Przepisie dla rektorów szkół* [1774 r.], *Otwarcium Towarzystwa do Ksiąg Elementarnych* (protokół z 7 marca 1775), *Obwieszczeniu od Komisji Edukacji Narodowej względem napisania książek elementarnych do szkół wojewódzkich* z 28 lipca 1775 roku, *Obowiązkach studenckich przez pytania i odpowiedzi*, autorstwa A. K. Czartoryskiego (Warszawa, 1775) oraz o *Powszechnych dla konwiktu ubogiej szlachty ustawach czyli przestrożach* [1776–1777]. Należy przy tym nadmienić, że przygotowując wspomniane dokumenty działacze Komisji mieli na uwadze przede wszystkim objęcie wychowaniem obywatelskim młodzie-

4 Maria Garbaczowa, Myśl polityczna w łacińskiej twórczości Stanisława Konarskiego, in: *Studia Kieleckie*, 1979, nr 3–4, p. 5–14.

5 Cyt. za: Stanisław Kot, *Historia wychowania*, t. 1, wydanie trzecie wg wydania drugiego z 1934 roku, Warszawa: Wydawnictwo „Żak”, 1996, p. 377.

6 Kalina Bartnicka, Koncepcje wychowania obywatelskiego i patriotycznego w szkołach Komisji Edukacji Narodowej, in: Kalina Bartnicka, *Rozprawy o historii, uniwersytetach, edukacji i wychowaniu. Wybór studiów z okazji jubileuszu 80. urodzin i 55-lecia pracy naukowej Kaliny Bartnickiej*, przygotowanie tekstów do wydania Janina Kamińska, Ewa Kula, Katarzyna Buczek, Ewa Wołoszyn, Wrocław: Chronicon, 2018, p. 73–95.

ży wywodzącej się z dominującego w społeczeństwie stanu szlacheckiego, stąd w większości dotyczyły one szkolnictwa typu średniego. Warto też przypomnieć, że Komisja zamierzała stosować środki pedagogiczne, zmierzające do wychowania dobrego człowieka, dobrego chrześcijanina i dobrego syna ojczyzny, dzieląc je na „edukację rozumu” czyli instrukcję, „edukację woli i serca” czyli edukację moralną oraz „starania o zdrowie, moc i zręczność ciała”, czyli edukację fizyczną⁷.

Regulacje zawarte w przywołanych wyżej przepisach odnosiły się, jak już wspomniano, do szkół szczebla średniego. Szkołom parafialnym, stanowiącym najniższy szczebel reformowanego wówczas systemu szkolnego, Komisja Edukacji Narodowej poświęciła najmniej uwagi. Postulowano wprowadzić drożność między szkołami parafialnymi i średnimi, jednak w praktyce nie została ona utrzymana. Sieć szkół parafialnych była rzadka. Powstawały, zakładane na wzór pruski, nowe szkoły elementarne, zależne od Komisji oraz od rządców parafii, a także od miejscowych właścicieli. Miały one za zadanie kształcenie na podstawie jednolitych programów oraz podręczników opracowywanych pod protektoratem utworzonego w 1775 roku Towarzystwa do Ksiąg Elementarnych. Szkoły te miały być polskimi, narodowymi, powszechnymi i odpowiadać na zapotrzebowanie miast i wsi, rzemiosła, handlu i rolnictwa, a językiem nauczania w nich był język polski⁸. Były one wizytowane przez wizytatorów osobiście lub przez ich subdelegatów. Do wizytowania szkół parafialnych w Wielkim Księstwie Litewskim powoływani byli także osobno opłacani wizytatorzy specjaliści. Udział w rozbudowie szkolnictwa parafialnego mieli biskupi oraz później, od 1789 roku komisje porządkowe cywilno-wojskowe jako kolegialne organy administracji państwowej. Należy jednak zauważyć, że niezależnie od powstających szkół parafialnych, działających pod nadzorem Komisji, pojawiały się coraz większej liczbie tzw. szkoły prywatne czy też punkty nauczania prywatnego⁹. Biskup wileński Ignacy Jakub Massalski na początku działalności Komisji zobowiązał się do zakładania w swoim biskupstwie, obejmującym Litwę, jednej szkoły na trzy parafie, jednak zgodnie z pierwszą konstytucją o Komisji Edukacji Narodowej, została ona powołana do pokierowania edukacją „młodzieży narodowej”, co oznaczało wówczas młodzież szlachecką, dlatego fundusz edukacyj-

7 Antoni Karbowski, Pierwiastek patriotyczny w pedagogice Komisji Edukacji Narodowej, in: *Muzeum. Rocznik XXII*, 1906, t. 2, z. 1, p. 8–13; Kamilla Mrozowska, Polska myśl pedagogiczna w dobie Oświecenia, in: *Przegląd Historyczno-Oświatowy*, 1990, nr 2, p. 135–157.

8 Do końca XVIII w. język litewski pozostawał językiem ludności wiejskiej, używanym w Kościele jako język pomocniczy. Podlegał on wielkim i nieustannym wpływom gwar białoruskich, później języka polskiego. Józef Marcinkiewicz, *Polsko-litewskie kontakty językowe na Suwalszczyźnie* (ser. *Poznańskie Studia Baltystyczne*), Poznań: Zakład Graficzny Uniwersytetu Adama Mickiewicza, 2003, p. 35.

9 Szkoły takie, utrzymywane bez pozwolenia prefektów szkół wydziałowych lub podwydziałowych Komisja postanowiła zamknąć decyzją podjętą na posiedzeniu dnia 9 lutego 1778 r. Teodor Wierzbowski, *Szkoły parafialne w Polsce i na Litwie za czasów Komisji Edukacji Narodowej 1773–1794*, Kraków: Skład Główny w Książnicy Polskiej w Warszawie, 1921, p. 29.

ny nie mógł być przeznaczony na szkolnictwo parafialne¹⁰. Tymczasem na wsiach litewskich różnice etniczne, wyznaniowe i językowe były przeszkodą w posyłaniu dzieci do szkółek polskich i katolickich, natomiast w miastach mieszczanie chętniej posyłali dzieci do szkół, których program wykraczał ponad program szkół parafialnych¹¹. Z ustaleń Teodora Wierzbowskiego wynika, że na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego tylko w dwóch szkołach parafialnych, tj. w Zamościu w województwie nowogrodzkim oraz w Berezie w województwie brzeskim, oprócz przedmiotów zalecanych przez *Przepis dla szkół parafialnych z 1774 r.*, tj. czytania, pisania i rachunków oraz religii, nauczano także historii Litwy¹².

W ogłoszonym *Uniwersale* z 24 października 1773 roku¹³ Komisja zwróciła się o pomoc do społeczeństwa oraz do specjalistów w sprawach wychowania. Poinformowała tam o swoich zadaniach i zażądała od rektorów i przełożonych szkół nadesłania w ciągu 6 tygodni dokładnych opisów stanu podległych im szkół, a wśród celów reformy edukacji Komisja wymieniła nadanie kształceniu i wychowaniu młodzieży charakteru narodowego i obywatelskiego: „Daje nam Rzeczpospolita możność doskonalszej przygotowania potomności. Chwytajmy się z naszej strony skwapliwie tego jedyne go wypłacenia się ojczyźnie środka. A tak połączywszy obopólne chęci, miejmy się do tego zbawiennego dzieła, i całe już upadłe Rzeczypospolitej nadzieje podnośmy czym prędzej”¹⁴. Tym samym, idąc za myślą Stanisława Konarskiego, za cel edukacji młodzieży szlacheckiej uważano wychowanie patriotyczne i obywatelskie. Przygotowywaną reformę Komisja Edukacji Narodowej oparła na założeniu, że dobry obywatel, którego należało wychować, to człowiek, który dba o swoją rodzinę oraz współobywateli, jednak ważniejsze dla niego będą losy ojczyzny. Dariusz Rolnik analizując wspomnienia obywateli państwa polsko-litewskiego, traktujące o szkole, nauczaniu i wychowaniu w czasach stanisławowskich stwierdził, że wynika z nich, iż w szkołach zamierzano

10 Kalina Bartnicka, Katarzyna Dormus, Agnieszka Wałęga, *op. cit.*, p. 144.

11 Irena Szybiak, Szkoły parafialne w Wielkim Księstwie Litewskim w czasach Komisji Edukacji Narodowej, in: *Rozprawy z Dziejów Oświaty*, 1968, t. 11, p. 99–124.

12 Teodor Wierzbowski, *Szkoły parafialne w Polsce i na Litwie za czasów Komisji Edukacji Narodowej 1773–1794*, Kraków: Skład Główny w Książnicy Polskiej w Warszawie, 1921, p. 109, 199, 229.

13 Data 24 października 1773 r. widnieje na *Uniwersale*, którego fotografia, pochodząca ze zbiorów profesora Stanisława Kota, zamieszczona została w: *Pierwiastkowe przepisy pedagogiczne Komisji Edukacji Narodowej*, p. 8. Z protokołu posiedzenia Komisji Edukacji Narodowej z 23 października 1773 r. wynika, że Uniwersał został podpisany i „podany do druku” właśnie tego dnia. *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1773–1777*, wydał Teodor Wierzbowski, Warszawa: Z pamięci Kasy im. Dra Józefa Mianowskiego, 1910, p. 4. Nad tym dokumentem członkowie Komisji obradowali od 19 do 23 października 1773 r. Natomiast jak wynika z ustaleń Doroty Dukwicz, o jego przygotowaniu wcześniejszym, bo 17 października 1773 r., Otto Magnus von Stackelberg pisał w liście do Nikity Iwanowicza Panina 7/18 października 1773 r. Dorota Dukwicz, „l’humanité [...] m’oblige à contribuer aux progrès de l’instruction en Pologne”, czyli o kulisach ustanowienia Komisji Edukacji Narodowej, in: *Przegląd Historyczny*, 2018, t. CIX, z. 1, p. 73–93.

14 [Uniwersał] *Komisja Edukacji Narodowej Korony Polskiej i Wielkiego Księstwa Litewskiego, w Warszawie 24 października 1773*, in: *Pierwiastkowe przepisy pedagogiczne Komisji Edukacji Narodowej*, p. 8.

Potocki¹⁶. To w tym dokumencie ustalono, że uczniowie w szkole mówić będą po polsku:

Uczniowie odtąd w szkołach polskim językiem mówić będą. Doświadczenie przekonało, iż mówiąc po łacinie młodzież nabierała złego sposobu mówienia. W dalszych klasach może mieć miejsce ćwiczenie w języku łacińskim z tego jednego względu, że przy nieumieniu innych, przypadnie czasem z cudzoziemcem mówić po łacinie: i ten jeden rzetelny być może tego używania pożytek¹⁷.

Wszechebena dotychczas łacina miała więc pełnić funkcję narzędzia rozwoju języka ojczystego. Był to przejaw umacniającego się poczucia narodowego oraz ważny czynnik wychowania obywatelskiego¹⁸. Natomiast za cel edukacji szkolnej przyjęto w tym dokumencie takie ukształtowanie wychowanka, które spowoduje, „aby jemu było dobrze i aby z nim było dobrze”. Będzie mu dobrze, gdy będzie zdrowy i wykształcony. Będzie z nim dobrze, gdy będzie ludzki, sprawiedliwy, dobroczynny, wykonujący swoje obowiązki, jednym słowem miał być użytecznym obywatelem. „Edukacja szkolna do tego zamierzać powinna, inaczej lepiej jej nie mieć”, stwierdzono w *Przepisie*¹⁹. Zawarte w tym dokumencie *Cel edukacji szkolnej* oraz *Powszechne rady dla nauczycieli* zostały niemal dosłownie powtórzone później w *Ustawach* Komisji Edukacji Narodowej.

W tym samym 1774 roku ukazała się kolejna regulacja prawna, uwzględniająca aspekt patriotyczny i obywatelski w wychowaniu, mianowicie *Przepis dla rektorów szkół*. Nadrzędnym celem urzędu rektora, zapisanym w *Przepisie*, było „dobro popolite ojczyzny”. Temu celowi podporządkowana była władza rektora, polegająca na nadzorowaniu nauczycieli i uczniów szkół średnich oraz funkcjonowaniu szkół parafialnych²⁰. Z raportu księcia Augusta Sułkowskiego, wojewody gnieźnieńskiego, sporządzonego po wizytacji szkół wydziału wielkopolskiego, przeprowadzonej dnia 23 czerwca 1774 roku w szkole kaliskiej możemy wnioskować, iż wizytujący

16 Ignacy Potocki (1750–1809), jeden z pierwszych działaczy Komisji Edukacji Narodowej, poważnie zaangażowany w reformę szkolnictwa, działacz Sejmu Wielkiego. Marszałek wielki litewski w latach 1791–1794. Był jednym z twórców Konstytucji 3 Maja. Zofia Zielińska, Potocki Roman Ignacy Franciszek (1750–1809), in: *Polski Słownik Biograficzny*, t. XXVIII, Wrocław-Warszawa-Kraków: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1984–1985, p. 1–17.

17 Przepis Komisji Edukacji Narodowej na szkoły wojewódzkie [1774 r.], in: Kalina Bartnicka, Katarzyna Dormus, Agnieszka Wałęga, *op. cit.*, p. 301–314.

18 Mieczysława Mitera-Dobrowolska, Kształtowanie postaw ideowych młodego pokolenia w szkołach Komisji Edukacji Narodowej (1773–1794), in: *Roczniki Humanistyczne*, 1977, t. 25, nr 2, p. 163–196.

19 Przepis Komisji Edukacji Narodowej na szkoły wojewódzkie [1774 r.], in: Kalina Bartnicka, Katarzyna Dormus, Agnieszka Wałęga, *op. cit.*, p. 301–314.

20 Przepis dla rektorów szkół [1774 r.], in: *Ibid.*, p. 315–316.

znał regulację prawną Komisji odnoszącą się do rektorów. Po zakończonej wizytacji A. Sułkowski odnotował w protokole zaległości uczniów w zakresie historii i geografii oraz zobowiązał wykładającego te przedmioty profesora, aby

Sobie miał za najściślejszy urzędu swego obowiązek głęboko wkorzeniać w serca i umysły młode, staraniu swemu powierzone, wszystkie powinności ku Bogu i religii, miłość i wierność ku królowi, ku ojczyźnie, przywiązanie do Prześwietnej Komisji Edukacji Narodowej, która ojcowskiej ku nich pieczołowitości daje i dawać myśli dalsze dowody, aby im w ojczyźnie i ojczyźnie w nich, jako w dobrych i mądrych obywatelach, przyszłe uszczęśliwienie zjednała [...]”²¹.

Uwagi te, zgodnie z *Przepisem*, powinny były być wystosowane do rektora szkoły kaliskiej i to rektor, zgodnie z punktem 4. *Przepisu* miał nadzorować pracę zarówno prefekta, jak i nauczycieli. Jednak, jak wynika z raportu A. Sułkowskiego, w szkole tej od dłuższego czasu nie było już rektora, stąd wizytujący skierował je wprost do uczącego tam profesora.

7 marca 1775 roku odbyła się w bibliotece Żałuskich w Warszawie pierwsza sesja Towarzystwa do Ksiąg Elementarnych, którego zadaniem, najogólniej mówiąc, było dostarczenie szkołom najlepiej opracowanych podręczników. Podczas tej sesji wygłosił mowę w imieniu Towarzystwa ks. Grzegorz Piramowicz, od 8 lutego 1775 roku sekretarz Towarzystwa, stwierdzając:

Mamy i mieć będziemy zawsze za istotny cel robót naszych edukację obywatelską. [...] Powiedzcie współobywatelom waszym, że obrane jest towarzystwo ludzi poświęcających usługi swoje Rzeczypospolitej, które z ułatwieniem nauk łączyć będzie wykształcenie serc i obyczajów, które na to objaśniać usiłuje umysł, żeby umiał rzetelnie rozeznąć między dumną podłością a wspaniałością, między roztropnością a chytrością, między pozorem talentów a zdolnością gruntowną, między prawdą a fałszem, żeby łatwiej było człowiekowi kochać cnotę, a obywatelowi stało się niepodobno nie kochać ojczyzny”²².

Cztery miesiące później Komisja ogłosiła liczący osiem artykułów dokument, zatytułowany *Obwieszczenie od Komisji Edukacji Narodowej względem napisania*

21 *Komisja Edukacji Narodowej i jej szkoły w Koronie 1773–1794*, z. 2.4: *Raporty generalnych wizytatorów z r. 1774*, wydał Teodor Wierzbowski, Warszawa: Z zapomogi Kasy im. Dra Józefa Mianowskiego, 1906, p. 7.

22 *Otwarcie Towarzystwa do Ksiąg Elementarnych*, in: Kalina Bartnicka, Katarzyna Dormus, Agnieszka Wałęga, *op. cit.*, p. 327–331.

książek elementarnych do szkół wojewódzkich (28 lipca 1775 r.). W obwieszczeniu Komisja zaznaczyła, że szkoły wojewódzkie mają przygotować wychowanka do kontynuowania w uniwersytetach kształcenia właściwego każdemu stanowi (tj. duchownemu, żołnierskiemu, prawnemu, statystycznemu, skarbowemu i innym), co uczyni młodzież narodową i najbardziej zdolną do służenia ojczyźnie. Użyte w obwieszczeniu określenia „edukacja narodowa”, „szkoły narodowe” czy „młódź narodowa” miały wyrażać cel, do jakiego dążyła Komisja, którym było wychowanie młodzieży w duchu tradycji narodowych, aby „wychodząc z tychże szkół, znajdowała się zdolną do wszelkich stanów i do dalszych nauk tymże stanom właściwych. Co samo uczyni młodzież narodową najzdadniejszą służyć ojczyźnie”. Mając na względzie dobro ojczyzny, Komisja uznała za najistotniejsze wykładanie w tych szkołach nauki chrześcijańskiej, nauki moralnej, historii dziejów ludzkich, historii naturalnej, matematyki, fizyki, mechaniki, logiki, języka polskiego i łacińskiego oraz uwag nad wymową i poezją. W artykule VI obwieszczenia Komisja zaznaczyła, iż książki mają być pisane w języku polskim, zezwalała przy tym cudzoziemcom na napisanie ich w języku francuskim lub łacińskim²³. Niespełna rok po ogłoszeniu *Obwieszczenia* sekretarz Towarzystwa, ks. Grzegorz Piramowicz, podczas sesji Towarzystwa do Ksiąg Elementarnych w Warszawie dnia 7 marca 1776 roku przypomniał: „Powiedzieliśmy w nim [*Obwieszczeniu* – E.K.], mówiąc do tych, którzy by się do pisania ksiąg żądanych myśleli zabierać, aby zawsze mieli przed oczyma ten jedyny nauk i ksiąg cel: pożyteczność w życiu i społeczeństwie ludzkim”²⁴.

Obowiązki studenckie przez pytania i odpowiedzi, napisane przez A. K. Czarotoryskiego w 1775 roku, zostały pierwotnie wydane jako *Katechizm moralny dla kadetów, uczniów Szkoły Rycerskiej* (Warszawa, 1774), przystosowane przez autora dla potrzeb szkół narodowych. Tu na pytanie „Jaki powinien być student” odpowiedź brzmiała następująco:

Powinien mieć miłość, bojaźń boga i przywiązanie do religii przed oczyma; powinien ojczyznę swą kochać i jej dobro nade wszystko, i sposobić się do tego, aby się mógł zdadnie poświęcić na jej usługi; powinien być cnotliwy, pełen poszanowania dla zwierzchnich, dobroczynności i afektu dla równych, względu dla niższych²⁵.

Przy niemal każdej szkole wojewódzkiej miał być utworzony konwikt dla 20 uczniów ubogiej szlachty *cum victu et amictu* (z wyżywieniem i ubraniem)²⁶.

23 Obwieszczenie od Komisji Edukacji Narodowej względem napisania ksiąg elementarnych do szkół wojewódzkich, in: *Ibid.*, p. 332–338.

24 Grzegorz Piramowicz, *Mowy miane w Towarzystwie do ksiąg elementarnych w latach 1776–1788*, wydanie Koła Nauczycieli Szkół Wyższych Krakowskiego, Kraków, 1889, p. 12.

25 *Obowiązki studenckie przez pytania i odpowiedzi*, in: *Pierwiastkowe przepisy pedagogiczne*, p. 116.

26 Kalina Bartnicka, Katarzyna Dormus, Agnieszka Wałęga, *Komisja Edukacji Narodowej 1773–1794*, cz. I: *O Komisji – Wprowadzenie*, Warszawa: Wydawnictwo Instytut Historii Nauki PAN,

Ogółem stworzono ich około dwunastu. Konwikty uznawane są za jedno z największych osiągnięć Komisji, były bowiem przykładem demokratyzacji systemu szkolnego Rzeczypospolitej. Zdobywanie wiedzy w tych placówkach nie wiązało się z pełnieniem funkcji służącego wobec uczniów magnackich przez ucznia wywodzącego się ze szlachty ubogiej. Niewątpliwie kierowano się uwagami zawartymi w słynnej, wspomnianej wyżej mowie Stanisława Konarskiego *De viro honesto et bono cive ad ineunte aetate formando*, w której mówił on między innymi o konieczności wychowywania i kształcenia najzdolniejszej młodzieży z ubogich rodzin. Sprawa konwiktów dla ubogiej szlachty poruszana była wielokrotnie na posiedzeniach Komisji już od 1774 roku. Przepis, znany jako *Powszechne dla konwiktu ubogiej szlachty ustawy czyli przestrogi*²⁷, ułożony został przez marszałka wielkiego koronnego Michała Mniszcha²⁸ i był czytany na posiedzeniu Komisji 28 listopada 1777 roku. W dokumencie tym stwierdzono, że Komisja przygotowując ustawy dla konwiktu kierowała się chęcią, aby „edukacja ubogiej szlacheckiej młodzi, według żądania narodu formowała z nich pożytecznych w Ojczyźnie obywatelów”²⁹. Komisja włączyła konwikty dla ubogiej szlachty do systemu szkół publicznych. Młodzież edukowana według tych ustaw przynieść miała, jak stwierdzono „niezawodny dla kraju pożytek, dla zwierzchności pociechę, a dla siebie uszczęśliwienie”³⁰. Jednak dokument ten nie był znany w druku. Józef Lewicki opublikował go w opracowanym i wydanym przez siebie w 1925 roku zbiorze przepisów Komisji z rękopisu datowanego na 1 lipca 1777 roku, znajdującego się w Archiwum Głównym w Warszawie, w zespole dokumentów konwiktu w Wilnie³¹.

O zaprezentowanych w niniejszym tekście, przedsięwziętych przez Komisję działaniach mówił ks. Grzegorz Piramowicz podczas sesji w Towarzystwie do Książ Elementarnych dnia 7 marca 1782 roku w Warszawie, podkreślając znaczenie

2018, p. 112; Kazimierz Puchowski, Mariusz Ausz, Koncepcja konwiktów dla ubogiej szlachty w ustawach Komisji Edukacji Narodowej, in: *Spoleczne i kulturowe uwarunkowania edukacji Rzeczypospolitej XVI–XVIII wieku. Materiały z badań, część druga*, red. Kazimierz Puchowski, wstęp i opracowanie Joanna Orzeł, Warszawa: Polskie Towarzystwo Historyczne, 2018, p. 75–98.

27 *Powszechne dla konwiktu ubogiej szlachty ustawy czyli przestrogi* [1776–1777 r.], in: Kalina Bartnicka, Katarzyna Dormus, Agnieszka Wałęga, *op. cit.*, p. 371–376.

28 Michał Jerzy Mniszech (1742–1806), herbu własnego, marszałek wielki koronny, doradca króla Stanisława Augusta Poniatowskiego w sprawach naukowych i kulturalnych. Członek Komisji Edukacji Narodowej w latach 1777–1783, członek Towarzystwa do Książ Elementarnych w latach 1777–1779, sprawował nadzór nad szkołami Wydziału Wołyńskiego. Andrzej Meissner, Mniszech Michał Jerzy h. własnego (1742–1806), in: Andrzej Meissner, Agnieszka Wałęga, *Komisja Edukacji Narodowej 1773–1794. Słownik biograficzny*, Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Historii Nauki Polskiej Akademii Nauk, Oficyna Wydawnicza ASPRA-JR, 2018, p. 422–423.

29 *Powszechne dla konwiktu ubogiej szlachty ustawy czyli przestrogi* [1776–1777 r.], in: Kalina Bartnicka, Katarzyna Dormus, Agnieszka Wałęga, *op. cit.*, p. 371–376.

30 *Ibid.*

31 *Ustawodawstwo szkolne za czasów Komisji Edukacji Narodowej. Rozporządzenia, ustawy pedagogiczne i organizacyjne (1773–1793)*, zebrał i zaopatrzył wstępem krytycznym oraz przypisami prof. Józef Lewicki, Kraków: Nakładem M. Arcta w Warszawie, 1925, p. 115.

pojedynczych przepisów, ogłoszonych przed opublikowaniem *Ustaw*: „Trzeba było zamierzwszy raz wysoki cel edukacji narodowej, którym jest dać społeczności poczciwych i oświeconych ludzi, Ojczyźnie dobrych obywatelów, wszystkie i najdrobniejsze na pozór przepisy i same wyrazy jednością zamiaru spajać i kierować”³². Znaczenie wspomnianych przepisów było istotne także z tego powodu, że Komisja Edukacji Narodowej była, obok Kancelarii Dworskiej, Komisji Skarbu Nadwornego Jego Królewskiej Mości oraz Komisji Menniczej – czwartym organem wykonawczym, wspólnym dla Korony i Litwy. Pozostałe magistratury działały i obradowały w odmiennym składzie osobno dla spraw koronnych, osobno dla litewskich³³.

Zawarte w przywołanych wyżej dokumentach zadania szkoły, polegające na pielęgnowaniu w wychowankach „miłości ojczyzny, znajomości praw narodowych i najużyteczniejszych w społeczeństwie ludzkim nauk” znalazły następnie miejsce w *Ustawach Komisji Edukacji Narodowej dla stanu akademickiego i na szkoły w krajach Rzeczypospolitej przepisanych z 1783 roku*, na podstawie których szkoły kształtowały nowy model człowieka, łączący w sobie cechy chrześcijanina i obywatela. I mimo, iż Komisja nie zdołała w całości zrealizować swoich zamierzeń, przygotowane przez nią przepisy, zawierające elementy wychowania obywatelskiego młodzieży, były jednym z ważniejszych i ciekawszych osiągnięć ówczesnych reformatorów oświaty i stały się w kolejnych dziesiątkach lat wzorem do naśladowania.

Źródła drukowane i literatura

- Bartnicka Kalina, Dormus Katarzyna, Wałęga Agnieszka, *Komisja Edukacji Narodowej 1773–1794*, cz. I: *O Komisji – Wprowadzenie*; cz. II: *Wybór tekstów źródłowych*, oprac. Jarosław Kurkowski, Adam Sowiński, Warszawa: Wydawnictwo Instytut Historii Nauki PAN, 2018.
- Komisja Edukacji Narodowej i jej szkoły w Koronie 1773–1794*, z. 24: *Raporty generalnych wizytatorów z r. 1774*, wydał Teodor Wierzbowski, Warszawa: Z zapomogi Kasy im. Dra Józefa Mianowskiego, 1906.
- Pierwiastkowe przepisy pedagogiczne Komisji Edukacji Narodowej z lat 1773–1776*, wydał Zygmunt Kukulski, Lublin: Nakładem Lubelskiego Komitetu Obchodu 150-tej Rocznicy Ustanowienia Komisji Edukacyjnej i zgonu St. Konarskiego, 1923.
- Piramowicz Grzegorz, *Mowy miane w Towarzystwie do ksiąg elementarnych w latach 1776–1788*, Kraków: wydanie Koła Nauczycieli Szkół Wyższych Krakowskiego, 1889.
- Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1773–1777*, wydał Teodor Wierzbowski, Warszawa: Z zapomogi Kasy im. Dra Józefa Mianowskiego, 1910.
- Rousseau Jean Jacques, *Umowa społeczna oraz Uwagi o rządzie polskim*, tłumaczył Bronisław Baczeko [et al.], opracował i wstępem oraz przypisami opatrzył Bronisław Baczeko, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1966.

32 Grzegorz Piramowicz, *Mowy miane w Towarzystwie do ksiąg elementarnych w latach 1776–1788*, Kraków: wydanie Koła Nauczycieli Szkół Wyższych Krakowskiego, 1889, p. 90–91.

33 Na przykład Komisja Skarbowa Koronna i osobno Komisja Skarbowa Wielkiego Księstwa Litewskiego czy też Komisja Wojskowa Koronna i osobno Komisja Wojskowa Wielkiego Księstwa Litewskiego i inne. *Ustawodawstwo szkolne za czasów Komisji Edukacji Narodowej. Rozporządzenia, ustawy pedagogiczne i organizacyjne (1773–1793)*, zebrał i zaopatrzył wstępem krytycznym oraz przypisami prof. Józef Lewicki, Kraków: Nakładem M. Arcta w Warszawie, 1925, p. XI.

- Ustawodawstwo szkolne za czasów Komisji Edukacji Narodowej. Rozporządzenia, ustawy pedagogiczne i organizacyjne (1773–1793)*, zebrał i zaopatrzył wstępem krytycznym oraz przypisami prof. Józef Lewicki, Kraków: Nakładem M. Arcta w Warszawie, 1925.
- Bartnicka Kalina, *Koncepcje wychowania obywatelskiego i patriotycznego w szkołach Komisji Edukacji Narodowej*, in: Kalina Bartnicka, *Rozprawy o historii, uniwersytetach, edukacji i wychowaniu*. Wybór studiów z okazji jubileuszu 80. urodzin i 55-lecia pracy naukowej Kaliny Bartnickiej, przygotowanie tekstów do wydania Janina Kamińska, Ewa Kula, Katarzyna Buczek, Ewa Wołoszyn, Wrocław: Wydawnictwo Chronicon, 2018.
- Dukwicz Dorota, „L'humanité [...] m'oblige à contribuer aux progres de l'instruction en Pologne”, czyli o kulisach ustanowienia Komisji Edukacji Narodowej, in: *Przegląd Historyczny*, 2018, t. CIX, z. 1, p. 73–93.
- Garbaczowa Maria, Myśl polityczna w łacińskiej twórczości Stanisława Konarskiego, in: *Studia Kieleckie*, 1979, nr 3–4.
- Karbowiak Antoni, Pierwiastek patriotyczny w pedagogice Komisji Edukacji Narodowej, in: *Muzeum, Rocznik XXII*, 1906, t. I, p. 433–440; t. 2, p. 8–13.
- Kot Stanisław, *Historia wychowania*, t. 1, wydanie trzecie wg wydania drugiego z 1934 roku, Warszawa: Wydawnictwo „Żak”, 1996.
- Litak Stanisław, Francuski nurt w wychowaniu i szkolnictwie w Polsce w XVII i XVIII w., in: *Ecclesia Posnaniensis. Opuscula Mariano Banaszak septuagenario dedicata*, red. Feliks Lenort, Konrad Lutyński, Poznań: Uniwersytet im. Adama Mickiewicza, 1998.
- Marcinkiewicz Józef, *Polsko-litewskie kontakty językowe na Suwalszczyźnie* (ser. *Poznańskie Studia Baltystyczne*), Poznań: Zakład Graficzny Uniwersytetu Adama Mickiewicza, 2003.
- Meissner Andrzej, Mniszech Michał Jerzy h. własnego (1742–1806), in: Meissner Andrzej, Wałęga Agnieszka, *Komisja Edukacji Narodowej 1773–1794. Słownik biograficzny*, Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Historii Nauki PAN, Oficyna Wydawnicza ASPRA-JR, 2018, p. 422–423.
- Mitera-Dobrowolska Mieczysława, Kształtowanie postaw ideowych młodego pokolenia w szkołach Komisji Edukacji Narodowej (1773–1794), in: *Roczniki Humanistyczne*, 1977, t. 25, nr 2, p. 163–196.
- Mrozowska Kamilla, Polska myśl pedagogiczna w dobie Oświecenia, in: *Przegląd Historyczno-Oświatowy*, 1990, nr 2, p. 135–157.
- Rolnik Dariusz, Litwa i Korona o reformie edukacji. Obraz szkolnych lat we wspomnieniach obywateli państwa polsko-litewskiego czasów stanisławowskich, in: *XVIII amžiaus studijos*, t. 2: *Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė. Valstybė. Kultūra. Edukacija*, sudarytoja Ramunė Šmigelskytė-Stukienė, Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2015, p. 198–220.
- Szybiak Irena, Szkoły parafialne w Wielkim Księstwie Litewskim w czasach Komisji Edukacji Narodowej, in: *Rozprawy z Dziejów Oświaty*, 1968, t. 11, p. 99–124.
- Wierzbowski Teodor, *Szkoły parafialne w Polsce i na Litwie za czasów Komisji Edukacji Narodowej 1773–1794*, Kraków: Skład Główny w Książnicy Polskiej w Warszawie, 1921.
- Zielińska Zofia, Potocki Roman Ignacy Franciszek (1750–1809), in: *Polski Słownik Biograficzny*, t. XXVIII, Wrocław-Warszawa-Kraków: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1984–1985, p. 1–17.

EWA KULA – profesor, doktor habilitowany. Pracuje w Zakładzie Historii Oświaty i Wychowania w Uniwersytecie Jana Kochanowskiego w Kielcach. Obszary zainteresowań: historia wychowania i oświaty, historia szkolnictwa w Królestwie Polskim i w Rosji.

E-mail: ewa.kula@ujk.edu.pl

ORCID: 0000-0002-9529-2143

JAUNIMO PILIETINIO UGDYMO PROJEKTAI TAUTINĖS EDUKACINĖS KOMISIJOS DOKUMENTUOSE IKI 1783 M. [1781 M.] NUOSTATŲ PASKELBIMO

EWA KULA

Kelcų Jano Kochanowskio universitetas

Tautinė edukacinė komisija vienu iš svarbiausių savo uždavinių laikė valstybės ir visuomenės modernizavimą. Iškilams to meto valstybės veikėjams, tapusiems Tautinės edukacinės komisijos nariais, švietimo ir auklėjimo reikšmė valstybės interesams buvo savaime suprantamas dalykas. Vienas jų, Vilniaus vyskupas Ignotas Jokūbas Masalskis (*Ignacy Jakub Massalski*), prioritetu laikė visuotinį liaudies švietimą ir juo rūpinosi, o Podolės žemių generalinis seniūnas Adomas Kazimieras Čartoriskis (*Adam Kazimierz Czartoryski*) tapo Varšuvos kadetų korpuso komendantu. Iš Vakarų Europos sklindančių Apšvietos idėjų įkvėpti, o kartu turėdami savo pačių patirtį, Tautinės edukacinės komisijos nariai kėlė tikslą jaunuomenę ugdyti gerais žmonėmis ir piliečiais, ištikimais Tėvynės sūnumis. Taip suformuluoti ugdymo tikslai atsispindi daugelyje Edukacinės komisijos parengtų ir skelbiamų dokumentų bei jų projektų dar iki pasirodant apibendrinamiesiems dokumentams – visoms akademijoms ir mokykloms Respublikos kraštuose skirtiems Tautinės edukacinės komisijos nuostatams, paskelbtiems 1783 metais. Iš tokių projektų ir parengiamųjų dokumentų paminėtini: 1773 m. spalio 24 d. Tautinės edukacinės komisijos aplinkraštis; Tautinės edukacinės komisijos nurodymai provincijų mokykloms [1774]; Nurodymai mokyklų rektoriams [1774]; Dekretas dėl Vadovėlių rengimo draugijos įsteigimo (1775 m. kovo 7 d. protokolas); 1775 m. liepos 28 d. priimtas Tautinės edukacinės komisijos dekretas dėl vadovėlių rengimo provincijų mokykloms; A. K. Čartoriskio parengtos *Mokinių pareigos klausimų ir atsakymų forma* (Varšuva, 1775), taip pat *Statutai, arba Parėdymai, vargingų bajorų vaikų konventui* [1776–1777]. Minėtuose dokumentuose įkūnyti jaunimo pilietinio ugdymo elementai buvo vienas reikšmingiausių ir ryškiausių Abiejų Tautų Respublikos švietimo reformatorių pasiekimų.

Reikšminiai žodžiai: Tautinės edukacinės komisijos dokumentai, pilietinis ugdymas, patriotinis ugdymas.